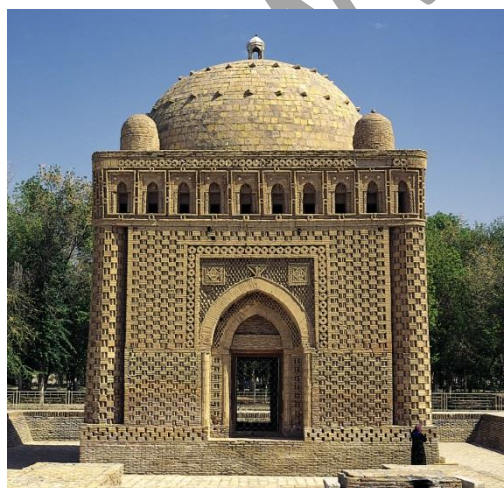
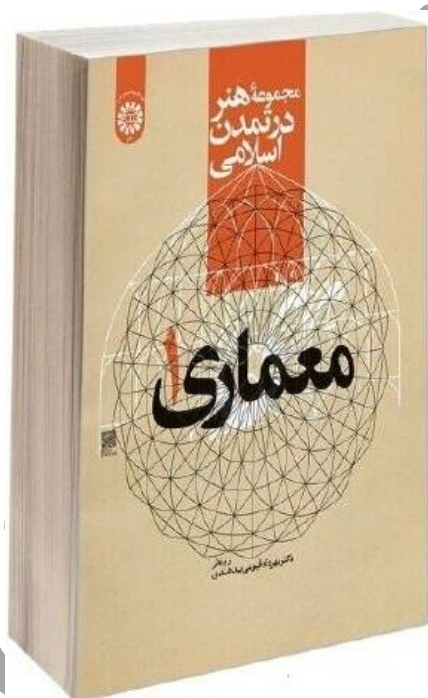
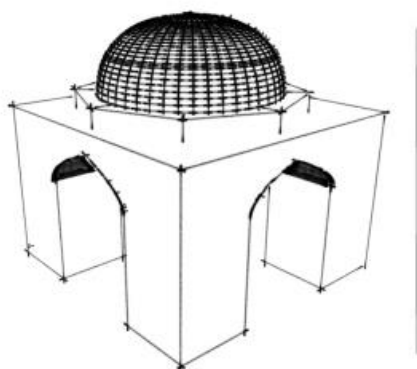

" خلاصه کتاب مجموعه هنر در تمدن اسلامی - جلد اول "

" معماری طاهریان، صفاریان و سامانیان "

معماری روزگار طاهریان، صفاریان و سامانیان :

مقدمه :

خلافت عباسیان در سال 132 ه.ق (749م) تاسیس شد. آنان به کمک گروهی از ایرانیان یعنی ابومسلم خراسانی (معروف به سیاه جامه گان)، امویان را شکست دادند و به خلافت رسیدند. در این دوره به موازات خلافت عباسیان و تحت لوای ایشان، سلسله های طاهریان، صفاریان و سامانیان در سده 4 و 5 بر بخش های شرقی ایران، که عمدتاً شامل **خراسان** و **سیستان** بود، حکومت می کردند. با این تفاوت که طاهریان و صفاریان تحت لوا و خلعت عباسیان بغداد بودند اما سامانیان از همان ابتدا به مخالفت با خلفای عباسی پرداختند و تابع آنها نشدند. پایتخت عباسیان **بغداد** بود و از همان جا با روش هایی که خواهیم گفت بر سرزمین های خود حکومت می کردند. آنها در نهایت بعد از 500 سال خلیفه گری توسط **هلاکو خان** (نوه چنگیز خان)، از بین رفتند.

1) خراسان و بغداد :

برخلاف امویان که در پی حفظ و تقویت سیادت قوم عرب بودند، هدف عباسیان کمابیش ایجاد دولتی بود که در آن غیر عرب مانند عرب محترم باشد و مسلمانی برتر از نژاد به حساب آید. خلافت عباسیان سرزمین های وسیعی را دربر می گرفت از یک سو تا شمال آفریقا و مصر و از سوی دیگر تا شرقی و وارود. آنها دریافته بودند حکومت بر این گستره وسیع با تنوع فرهنگی، با کاستن از روحیه قوم مداری و اتخاذ دیدگاهی جهانی، میسر است. عباسیان این دیدگاه را از حکومت ساسانیان الگو گرفته بودند. به همین دلیل می توان گفت **خلافت عباسیان رنگ ایرانی** داشت.

به طور مثال شهر **بغداد** که در زمان منصور، دومین خلیفه عباسی، پایتخت بود، با اقتباس از طرح شهر **داراب گرد فارس** ساخته شد¹. و یا اینکه عباسیان در مملکت داری از وزرای ایرانی بهره می گرفتند و به طور کلی در دانش و آداب و رسوم و حتی لباس پوشیدن و معماری به تقلید از ایرانیان پرداختند.

وسعت سرزمین های تحت لوای عباسیان باعث ایجاد سیاست غیرمتمرکز شد. به این صورت که ولایات را به امیران محلی می سپردند. امیر یا حاکم شهر از خلیفه مشروعیت و خلعت را می گرفت و در عوض به آنها خراج می داد. در میان این سرزمین ها، **خراسان** جایگاه ویژه ای داشت. خراسان با وجود چهار ربع خود ابرشهر (نیشابور)، مرو، هرات و بلخ، کانون صنعت و فلاح و علم و اندیشه بود. خراسان از جهت دیگری نیز برای عباسیان اهمیت داشت؛ عباسیان توسط قیام ابومسلم خراسانی توانستند امویان را شکست دهند.

2) معماری در شرق ایران زمین در سده 3 و 4 :

خراسان با سابقه فرهنگی که داشت در همان سده های نخست یکی از گهواره های اصلی فرهنگ اسلامی شد. از سده سوم به تدریج **دو جریان فرهنگی** در خراسان ظهور پیدا کرد. یکی از این دو جریان می کوشید در قالب فرمانطقه ای اسلامی ظهور کن، مظهر این جریان، اندیشمندان **خردگرایی** مانند فارابی، ابن سینا و زکریای رازی بودند که شهرت جهانی داشتند و دانش خود را به زبان عربی عرضه می کردند. جریان دوم

¹ بغداد در نزدیکی تیسفون، پایتخت ساسانیان قرار داشت. عباسیان بعد از به خلافت رسیدن، مرکز خلافت را از دمشق به کوفه و سپس به بغداد انتقال دادند.

ظهوری **منطقه ای** داشت و به پیوند جهانی-اسلامی چندان اعتنایی نمی کرد. مظهر این جریان شاعرانی مانند رودکی، دقیقی و فردوسی بودند که به زبان دری شعر می سرودند.

به غیر از شهرهای مهمی مانند جی(اصفهان)، قم و ری مهم ترین کانون های ایران در دوران اسلامی در ایالت پهناور خراسان بود. درباره مساجد سده های نخست همین قدر می دانیم که در این زمان در همه شهرهای بزرگ، **مسجد جامع** وجود داشت؛ مانند تاریخ خانه دامغان، جامع نائین، فهرج و نیریز و ابرقو(قروه) یا مسجد نیشابور و بخارا و قم و شیراز، مسجد سیراف، اصفهان و شوش.

ریشه مساجد ابومسلمی (شبهستانی)، ابومسلم خراسانی در ابتدای خلافت عباسیان، در پایگاه خود در نیشابور، مسجد جامع بسیار بزرگی ساخت. طرح **شبهستانی** این مسجد که به "**بومسلمی**" معروف است، از سده سوم تا آغاز سده پنجم، طرح بیشتر مساجد شهرهای ایرانی بود.

در همین زمان در دو شهر مهم **اصفهان** و **سیراف**، گام های بسیار بزرگی برای دستیابی به یکی از مهم ترین دستاوردهای معماری ایران برداشته شد: **نمای صحن**. افزودن یک دهانه به شبستان در پیرامون صحن این دو مسجد راه را برای رسیدن به نمایی طراحی شده برای صحن هموار کرد.

طرح اولیه مسجد جامع اصفهان، طرح اولیه مسجد در دوره معتصم، خلیفه عباسی در سال 226 ه.ق رخ داد که مسجد را از نو ساختند و تغییری فاحش در **جهت قبله** ایجاد کردند. در طرح این نقشه، دهانه میانی شبستان قبلی و دهانه میانی شبستان شمالی، پهن تر بود و دورتادور مسجد، دیواری خشتی بود با طاق های تزئینی بر روی نمای بیرونی مسجد.

بنای اولیه **مسجد جامع بندر سیراف** نیز به صورت شبهستانی با صحنی در میان در سال های 200 تا 210 ه.ق ساخته شد. از مساجد دیگر این دوره می توان به مسجد جامع فهرج، تاریخانه دامغان و مسجد جامع نائین اشاره کرد. این سه مسجد از مصادیق چاره جویی این مسئله است که چگونه می توان با کمترین تعداد جرز و ستون، فضایی بزرگ را با شیوه ساخت طاق های آهنگ و تیزه ای ساخت. **مسجد جامع فهرج یزد**، که مسجدی شبهستانی و دارای میان سراسر است، احتمالاً در نیمه دوم سده سوم و در زمانی که فهرج یزد جزء قلمروی صفاریان بود، ساخته شده است. **مسجد جامع نائین** نیز متعلق به سده سوم است که طاق ها، آجرکاری های نمای صحن، قوس و پوشش شبستان ها احتمالاً به سده های نخست تعلق ندارد.

با وجود تعداد زیادی مسجد شبهستانی (بومسلمی) نمی توان گفت همه مساجد اولیه ایران، شبهستانی بوده است. مثال نقض این مسئله، مسجد کوچکی در هزاره، بین هرات و کابل، است که تالاری مربع شکل و گنبدی در میان آن دارد. و یا مسجد نه گنبد بلخ (در نیمه اول سده سوم ه.ق) که متشکل از شبستانی مربع شکل است که از سه سمت باز و فقط در سمت قبله بسته است؛ احتمالاً پوشش مسجد از 9 گنبد کلمبو بوده است.

مقابر: مقابر این دوره بر دو گونه مقابر گنبدین و برجی است. گونه اول مقابر مکعبی گنبدین است؛ از مهم ترین آنها مقبره سامانیان در بخارا و مزار عرب آتا در سمرقند (هر دو متعلق به دوره سامانیان). از باشکوه ترین مقابر برجی می توان به گنبد قابوس در گرگان (جرجان، گنبد کاووس امروز) نام برد که در سال 397 ه.ق ساخته شده است.

از زمان سامانیان بناهایی به نام **مدرسه** (به طور مستقل) وجود داشته که کار درس و تعلیم و تعلم در آنجا صورت می گرفته است؛ مانند مدرسه فارجک بخارا در محله دروازه سمرقند. از دیگر بناهای سد خای نخست می توان به **خانقاه** و **رباط** اشاره کرد.

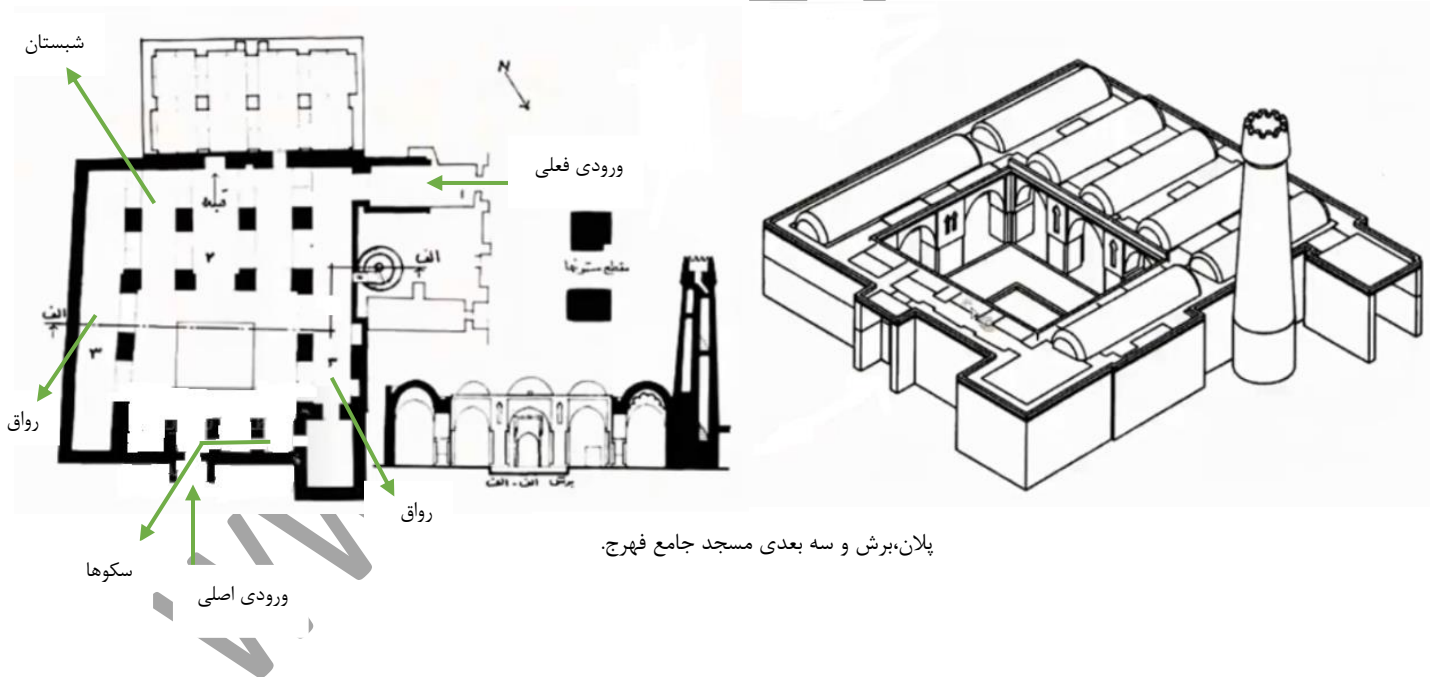
در نخستین سال های گسترش اسلام، رباط لشکرگاه مرزی بود برای حفظ مرزهای سرزمین های اسلامی در مقابل کفار که با تثبیت و گسترش مرزهای اسلام، رباط ها در درون سرزمین های اسلامی واقع و منزلگاهی مناسب برای اهل تصوف شدند. به همین دلیل در برخی متون، رباط و خانقاه به یک معنا به کار رفته است.

زادگاه خانقاه در ایران، ربع نیشابور و خراسان است. این گونه بنا تا دوره صفویان از جمله بناهای پرشمار بود. صوفیان از سده دوم به بعد در مکان هایی به جزء مسجد استقرار یافتند که در واقع **از سده پنجم، خانقاه بنای خاص صوفیان تلقی می شد.**

بیمارستان نیز در سده های نخست ساخته می شد. مانند بیمارستان جندی شاپور در دوره سامانیان یا بیمارستان یعقوب لیث در زرنج.

3) صفاریان - مسجد جامع فهرج یزد، 70-260 ه.ق، فهرج یزد :

مسجدی **شبستانی** (الگوی عربی) و دارای میان سراسر است، احتمالاً در نیمه دوم سده سوم و در زمانی که فهرج یزد جزء قلمروی صفاریان بود، ساخته شده است. **مسجدی خشتی با دو ورودی، رواق و چهار سکو و تک منار الحاقی (قرن چهارم ه.ق).** تمامی پوشش مسجد، رواق ها و شبستان، **طاق آهنک** است. ستون های قطور خشتی آن دارای تزئینات **پیلک** است. تزئینات این مسجد مشابه **تزئینات ساسانی** است.²

²مانند به کارگیری شیکنج.

نمای شبستان (ضلع جنوبی)

